

Z. SAIDBOBOYEV

TARIXIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

UO'K 911(575.1)(075.8)

KBK 63.2(50')ya73

S 21

Saidboboyev, Z.

Tarixiy geografiya va kartografiya [Matn] / Z.Saidboboyev. -
Toshkent: Shafolat Nur Fayz, 2020. - 160 b.

O'quv qo'llanmada tarixiy geografiya va tarixiy kartografiya fanlarining shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O'zbekistonning qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar bo'lgan tarixiy geografiasini mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritilgan.

Mas'ul muharrir:

Sh. KAMOLIDDINOV

tarix fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

K. TO'XTABEKOV

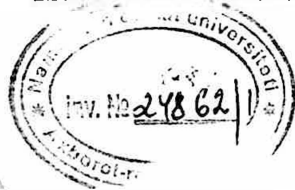
tarix fanlari nomzodi, dotsent

A. EGAMBERDIYEV

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliya va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2018 yil 27 martdagi 274-sonli buyrug'iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9943-6739-2-2

© Saidboboyev Z.

© "Shafolat Nur Fayz", 2020

SO‘Z BOSIII

Mustaqillik sharoitida jamiyatdagi yangi o‘zgarishlarni amalga oshirish jarayonida erkin demokratik tafakkurga ega bo‘lgan va mustahkam milliy g‘oya kuchi bilan birlashgan jamiyat a‘zolarini tarbiyalash vazifalarini bajarishda tarix fanining o‘rni jiddiy ravishda ortmoqda.

Mintaqamizning Sharq va g‘arb o‘rtasidagi muhim savdo yo‘llari tutashgan erda joylashganligi bois bu hududdan ko‘plab sayyohlar, savdogar va sarkardalar o‘tishgan. Tarixan hozirgi O‘zbekistonning hududi shunday joy bo‘lganki, bu yerda ko‘qna savdo yo‘llari (mashhur Buyuk Ipak yo‘li) tutashgan, jo‘shqin tashqi aloqalar va turli etnik jarayonlarning bir-birini o‘zaro boyitishi jarayoni kechgan.

Bu masalalarni chuqurroq o‘rganish va talaba yoshlarga yetkazish maqsadida “Tarixiy geografiya va kartografiya” o‘quv qo‘llanmasi tayyorlandi. Mazkur o‘quv qo‘llanma “Arxivshunoslik” bakalavriat yo‘nalishi talabalari uchun tayyorlangan. Uning vazifasi bakalavriat talabalariga tarixiy geografiya fani, uning maqsad va vazifalari, O‘rta Osiyo va O‘zbekiston tarixiy geografiyasi, kartografiyasi haqida asosiy tushunchalar berishdan iborat.

O‘quv qo‘llanmada asosiy e‘tibor tarixiy geografiya hamda kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, shuningdek, O‘rta Osiyo olimlarining mazkur fanlarning rivojiga qo‘shgan hissalarini batafsil yoritishga harakat qilindi. O‘lkamizning qadimgi davrlardan hozirgi zamonga qadar bo‘lgan tarixiy geografiyasi mavjud tarixiy, geografik manbalar va ilmiy adabiyotlar doirasida yoritildi.

Talabalarining fan yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash maqsadida har bir bob oxirida savol va topshiriqlar berilgan. Bundan tashqari “Arxivshunoslik” bakalavriat yo‘nalishi talabalariga ushbu fandan ma‘ruza va amaliy mashg‘ulotlar olib borilishini hisobga olib, mustaqil ta‘lim va mustaqil ish mavzulari taqdim etilgan.

Muallif o‘quv qo‘llanma yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar uchun avvaldan minnatdorchilik bildiradi.

1-MAVZU. TARIXIY GEOGRAFIYANING VAZIFALARI VA ASOSIY BO‘LIMLARI. UNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOTI

1. Tarixiy geografiya fani haqidagi ilmiy qarashlar

Tarixiy geografiya fan tarmog‘i sifatida qadimdan shakllangan tarix va geografiya fanlaridan ancha yosh sanaladi. U fan sifatida bir necha yuz yildan beri mavjud. Uning taraqqiyoti tarixi tarixiy-geografik adabiyotlarda qisqacha berib o‘tilgan. Jumladan, S.M.Seredoninning kitobida bu fan to‘g‘risidagi ma‘lumotlar Kiyev Rusi va Moskva davlati tarixiy geografiyasi misolida tahlil etilgan, xolos. g‘arb adabiyotida ham tarixiy geografiya tarixi bo‘yicha ilmiy asarlar juda kam. Avstriyalik taniqli olim Vimmerning tadqiqotida qadimgi dunyo va Germaniya, qisman Fransiya tarixiy geografiyasi bo‘yicha asarlar biroz sharhlangan.

Fransuz olimi Dejardenning mashhur yirik asarida Galliya tarixiy geografiyasiga doir adabiyotlar tahlil etilgan. Ammo Vimmerning ham, Dejardenning ham kitoblarida tarixiy geografiyaning rivojiga haqidagi ma‘lumotlar unchalik ko‘p emas.

Ingliz ilmiy adabiyotida Bekerning bu sohaga oid maqolasi ingliz tarix va geografiya assotsiatsiyasining Oksford bo‘limi qo‘shma yiqinida o‘qilgan bo‘lib, unda so‘nggi yuz yil ichida tarixiy geografiya bo‘yicha ingliz olimlarining tadqiqotlari ko‘rib chiqilgan.

Ilmiy adabiyotlarda uzoq vaqt davomida tarixiy geografiyaning shakllanishi va unga omil bo‘lgan sabablarni asoslovchi ilmiy xulosalar deyarli yo‘q edi. Holbuki, ilmiy adabiyotlarda bu masala ancha oldin qo‘yilgan. XVIII asr oxiri – XIX asr boshlarining yirik nemis tarixchisi Geeren (1760 – 1842) 1785-yilda Volterning tarixiy g‘oyalari davom ettirib, tarixiy geografiyaning shakllanishi va asosiy bosqichlari haqida to‘xtalib o‘tdi. Geeren o‘z fikrlarini mualliflar jamoasi tomonidan nashr etilgan qadimgi dunyo tarixiga doir kitobda bayon etgan.

Geeren qadimgi dunyo tarixiy geografiyasining asoschisi deb Niderlandiyaning Leyden universiteti professori Klyuvernini (XVII asrning birinchi choragi) tan olgan.

Geeren tarixiy geografiya fani taraqqiyoti tarixini uch bosqichga bo'ladi:

1. Klyuverdan Tsellariusga qadar;
2. Tsellariusdan D'Anvilga qadar;
3. D'Anvildan Gatterer va Mannertga qadar.

Geeren tarixiy geografiyaning ilmiy fan sifatidagi taraqqiyotiga galliyalik olim Xristofor Tsellarius hissa qo'shganligini ham alohida uqtirgan.

XIX asrda Geerening fikrlari boshqa tadqiqotchilar tomonidan bir necha bor takrorlandi. 40-yillarda Forbiger qadimgi geografiyaga oid darslik kitobida Klyuver va Tsellariusni tarixiy geografiyaning haqiqiy asoschilari deb hisoblagan.

70-yillarda Bursian mashhur nemis kishilari hayoti lavqalari nashr etiladigan "Allgemeine Deutsche Biographie" kitobiga yozgan Klyuver haqidagi biografiyasida ham uni tarixiy geografiyaning asoschisi deb ta'riflagan. 80-yillarda Vimmer ham yuqorida ko'rsatilgan asarda bu fikrni takrorlagan.

1891-yilda geograf olim, professor Parch tomonidan Klyuver haqida maxsus monografiya e'lon qilingach, uning tarixiy geografiya asoschisi ekanligi haqidagi qarashlar yana ham ko'paydi. Nemis olimi Gettner Parchning fikrlariga qo'shilib, Klyuvern tarixiy geografiya asoschisi deb ataydi.

Sho'rolar hukmronligi davridagi adabiyotlardagi bu haqdagi dastlabki qarashlar 1937-yilda S.Rudnitskiy va 1939-yilda V.P.Budyanovlar tomonlaridan bildirilgan.

Shunday qilib, tarixiy geografiyaning paydo bo'lishi va vaqti haqidagi eski an'analar mavjuddek ko'rinsa-da, aslida haqiqat boshqacharoq.

1930-yilda belgiyalik olim Van der Linden Birinchi xalqaro tarixiy geografiya kongressi ochilishidagi kirish nutqida boshqacha nuqtai nazarni, ya'ni XVI asrning ikkinchi yarmida dunyoning ilk tarixiy atlasini yaratgan flamand olimi A.Orteliyni tarixiy geografiyaning asoschisi deb baholadi. Xuddi shunday qarashlar 1935-yilda geografiya fanlari tarixi bo'yicha yirik italyan mutaxassisi Almadja tomonidan "Italyan ensiklopediyasi"ga Orteliyga bag'ishlab yozilgan maqolada ham bildirildi.

Amerikalik Garri Barnes 1938-yildagi asarida XII asr ingliz muarrix va geografi Jerald de Barri o'z davrida tarixiy geografiya bilan jiddiy qiziqqanligi hamda "Irlandiya topografiyasi" va "Uels bo'ylab sayohat" nomli asarlarini yozganligini ma'lum qilgan.

Yuqoridagi noaniqliklarni bartaraf etish maqsadida ko'plab ilmiy anjumanlar tashkil etilgan. 1930-yilda Belgiyada tarixiy geografiyaga bag'ishlangan maxsus xalqaro kongressda Belgiya, Fransiya, Germaniya, Angliya, Italiya, Ispaniya, Polsha va Niderlandiyadan kelgan olimlar ishtirok etishdi. Kongressdagi etti seksiyada jami 55 ma'ruza o'qilgan.

1950-yilda sobiq Ittifoq tarixiy geografiyasi bo'yicha maqolalar to'plami nashr etila boshlandi (qarang: "Вопросы географии", №1-20).

1932-yilda London Iqtisodiyot maktabida Angliya tarix va geografiya jamiyatining munozarasida tarixiy geografiya fani maxsus muhokama qilingan. Muhokama tarixiy geografiya fani to'g'risidagi fikrlarga bir qator aniqliklar kiritdi. Tarixiy geografiyaga siyosiy chegaralar tarixi, tarixiy jarayonlarga tabiat ta'sirlari, shuningdek, tarixiy jarayonlarning geografik hodisalarga ta'siri va alohida mintaqalarning geografiyasini o'rganish, geografik kashfiyotlar, geografik fanlar tarixi kabi bo'limlarni kiritish ilgari surilgan. Bu yerda tarixiy geografiyaga oid yangi bo'limlar bilan birga geografiya tarixi ham qo'shilib ketganligini farqlash kerak.

Qabila va urug'lar, xalqlarning birov hududda joylashishi va o'z tarixi davomida bu hududlarning o'zgarishi, mustamlakalar natijasida yangi xalqlarning kelib joylashishi kabi masalalar tarixiy geografiya bo'limi sifatida M.K.Lyubavskiyning Rossiya tarixiy geografiyasiga oid asarida tilga olib o'tilgan.

Ba'zan tarixiy geografiya fanining mazmunini aniqlashtirishda chalkashliklarga ham yo'l qo'yilgan. Masalan, A.A.Spitsin tarixiy geografiyani "...tarixning bo'limi bo'lib, mamlakatning hududi va aholisini, tabiiy-geografik tavsifini, qisqa qilib aytganda, uning tarixiy manzarasini o'rganadi", - deb yozgan.

S.M.Seredonin tarixiy geografiya avvalo aholi, chegaralar, yo'l-larni (mustamlaka, savdo-sanoat, harbiy) o'rganishini ta'kidlagan.

S.K.Kuznetsov 1907 – 1908-yillarda Moskva arxeologiya institutida tarixiy geografiyaga oid kursida rus tarixiy geografiyasi, umuman, uning o‘zi tushuncha sifatida juda noaniq va qoronqu bir mavzu ekanligini uqtirgan.

Bu haqdagi fikrlar keyinroq ham ko‘p bildirilgan. 1932-yilda Gilbert: “Tarixiy geografiya” atamasi tarixchi uchun ham, geograf uchun ham umuman tushunarsiz. Bu atama orqali paydo bo‘lgan asarlar bir-biridan tavsifi va maqsadi jihatidan o‘zaro keskin farq qiladi”, – deb yozgan.

1937-yilda mashhur fransuz olimi Mark Blok o‘zining G.K.Darbi boshchiligidagi ingliz olimlarining kitobiga (An Historical Geography of England before A.D. 1800. Edited by Henry Clifford Darby. – Cambridge: University Press, 1936) bergan taqrizida: “Bizning lugg‘at “Tarixiy geografiya” kitobi va uning mazmuniga oid to‘liq tasavvurni berish uchun qali mukammal emas”, – deb ta’kidlagan.

Sho‘rolar davri adabiyotlarida hatto tarixiy geografiya fanining mavjudligi to‘g‘risidagi fikrlar rad etib kelindi. P.G.Saar tarixiy geografiyaning o‘rganish ob‘yektini yo‘qlig‘ini va faqatgina tabiiy-tarixiy geografiyagina mavjud bo‘lib, u geografik muhitning o‘zgarish tarixini o‘rganadi, deb ta’kidlaydi.

Ammo V.K.Yatsunskiy mazkur fanning maqsad va vazifalari haqida o‘tgan asrning 40-50-yillarida qator tadqiqotlar chop etib, tarixiy geografiyaning prinsipial qonun-qoidalarini batafsil tahlil etgan. Ularda tarixiy geografiya tarixiy fan sifatida o‘tmish geografiyasi va tabiiy-tarixiy geografiyasini o‘rganadi degan fikrlar ilgari surilgan. V.K.Yatsunskiyning bu mulozazalariga qarshi fikr bildirgan L.A.Goldenberg tarixchilar tabiiy-tarixiy geografiya muammolarini o‘rganishga tayyor emasliklarini bildirdi. L.A.Goldenberg tarixiy geografiyadan tabiiy-tarixiy geografiyani ajratgan holda uni shunday ta’riflaydi: “Tarixiy geografiya – tarixiy fan bo‘lib, o‘tmish xalqlarning tarixiy-iqtisodiy (aholi va xo‘jalik) hamda siyosiy-tarixiy geografiyasini tarixiy-geografik muhit bilan bog‘lab o‘rganadi”. Bir tomondan L.A.Goldenberg mazkur ta’rifiga tarixiy etnik geografiyani kiritmagan. Bu esa noto‘g‘ridir.

O'tgan asrning 70-yillarida tarixiy geografiyaga bag'ishlangan asarda mazkur fan tabiiy, aholi, xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) va siyosiy-tarixiy geografiyaga bo'linishi, tabiat va inson o'rtasidagi muosabatlar, tabiiy shart-sharoitning jamiyat taraqqiyotiga ta'siri, tabiat in'omlaridan insonning foydalanishi kabi masalalar o'rganilishi mumkinligi ilgari surilgan. Bunday katta hajmdagi ishlarni ilmiy tadqiq etish uchun avvalo tarix, qolaversa, geografiya fanidan yaxshigina boxabar bo'lish zarur.

Bir guruh olimlar esa geografik kashfiyot va sayohatlar tarixini geografiya tarixigagina emas, tarixiy geografiyaga ham qo'shib o'rganish zarurligini uqtirishadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni ta'kidlash o'rinliki, tarixiy geografiya haqidagi ilmiy qarashlar xilma-xildir. Tarixiy-geografik muammolarni hal etishda esa hamon ikkita yo'nalish – tarix va geografiya mavjud. Tarixiy geografiya bu fanlarning tutash chegarasida bo'lib, tarixga ham, geografiyaga ham oid deyish mumkin.

2. Tarixiy geografiyaning vazifalari.

Tarixiy geografiyaning asosiy bo'limlari

Biz umumta'lim maktablarida O'zbekistonning, dunyoning tabiiy, iqtisodiy, siyosiy va aholi geografiyasini o'rganamiz. Xo'sh, tarixiy geografiya ulardan nimasi bilan farqlanadi?

Yuqorida ko'rib chiqqanimizdek, tarixiy geografiya fani to'g'risida XX boshlariga qadar ilmiy adabiyotlarda aniq tasavvur mavjud emas edi. G'arbda ham, Rossiya, qolaversa, O'zbekiston tarix va geografiya fanida ham bu sohada hozirga qadar turli qarashlar mavjud. Vaholanki, qadimdan toki hozirgi kungacha yaratilgan ko'plab tarixiy asarlar mazmunini tarixiy-geografik ma'lumotlar tashkil etadi.

Hozirda tarixchi va geograf olimlar tarixiy geografiya bilan tarix o'rtasidagi farqni juda yaxshi tushunadilar. Geografiya tarixi (ko'pincha uni geografik bilimlar tarixi ham deb atashadi) geografik kashfiyotlar va sayohatlar, shuningdek, geografik tasavvurlar, umuman ajdodlarimizning geografik dunyoqarashlari tarixini o'rganadi. Tarixiy geografiya fani esa o'tmishni geografiya bilan bog'lab o'rganadi. Shu tariqa zamonaviy geografiya va tarixiy geografiya bitta ob'yektni farqli jihatlarida tadqiq etadi.

Zamonaviy geografiya mazkur ob'yektni hozirgi holatini o'rgan-
sa, tarixiy geografiya uning o'tmish tarixidagi o'zgarishlarini tahlil
qiladi. Hatto nomidan ham bilinib turibdiki, bu fan o'tmish davrning
geografiyasini o'rganuvchi fandır. Bu fan "geografiya tarixi" fanidan
farqli o'laroq (geografiya tarixi fani geografiya fanining paydo bo'li-
shidan to rivojlanishiga qadar o'rganadi) jamiyatning turli davrlarida
rivojlanish sharoitini o'rganuvchi aniq geografiyaning tashkil etadi.
Tarixiy geografiya alohida tumanlardagi ishlab chiqarishning turli
davrlarda o'sishi haqidagi ma'lumotlarni aniqlashtiradi. Yoki tarixiy
voqea-hodisalarning bo'lib o'tgan joylarini, geografik shart-sha-
roitlarini tahlil qiladi. Tarixiy geografiya fani muammolarini tarix
fani o'rganadi, ammo shu bilan birga uni geografiya fanidan ham aj-
ratib bo'lmaydi, chunki geografiya fanida ochilayotgan yangi ilmiy
ma'lumotlar tarixiy geografiya fani uchun muhimdir. Tarixiy geog-
rafiya fanining materiallari tarixiy kartografiya fanining asosi bo'lib
xizmat qiladi. Tarixiy geografiya fanining rivojlanishi esa tarix fani-
ning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Tarixiy geografiya tarixiy bilimlarning asosiy tarmoqi bo'lib, u-
siz tarixiy jarayonlar geografiyasini o'rganib bo'lmaydi. Tarixiy ge-
ografiyasiz tarix haqidagi tasavvurimiz to'liq va mukammal shakl-
lanmaydi.

Geografiya fanining muammolari tarixiy geografiya fani oldida
turgan muammolar bo'lishi mumkin, ammo o'tmishning aniq ge-
ografiyasi bo'lishi mumkin emas. Tarixiy geografiya o'tmish
tarixning aniq geografiyasini o'rganadi.

Demak, tarixiy geografiya tarix fanlari sirasiga kirib, insoniyat
tarixini o'tgan davrlar geografiyasini o'rganadi. Bo'lib o'tgan voqea-
hodisalarning tarixini haqiqiy baholash uchun o'sha davrning tarixiy
geografiyasini yaxshi bilish kerak. Bu O'zbekiston, qolaversa, O'rta
Osiyo tarixini ob'yektiv, ilmiy asoslangan holda o'rganishda katta
ahamiyat kasb etadi. Tarixiy geografiya zamonaviy geografiya kabi
o'z bo'limlariga ega bo'lib, asosan, to'rt yirik bo'limdan tashkil
topgan:

1. Tabiiy-tarixiy geografiya.
2. Aholi tarixiy geografiyasi.
3. Xo'jalik (tarixiy-iqtisodiy) geografiyasi.

4. Siyosiy-tarixiy geografiya.

So'nggi bo'limga ichki va tashqi chegaralar geografiyasi, siyosiy ma'muriy bo'linishlar, shaharlar va qal'alar joylashishi, shuningdek, tarixiy voqealar, harbiy yurishlar yo'nalishlari, muqorabalar kartalari, milliy-ozodlik harakatlari geografiyasi ham kiradi.

Tabiiy-tarixiy geografiya esa o'tgan bir necha ming yillar davomida deyarli o'zgarishsiz qolgan. Kishilik jamiyati, insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishi uchun tabiat o'zgarishlarini o'rganish muhimdir, chunki daryolar o'zanining o'zgarishi, vodiylarning yo'qolib ketishi, sug'orish tizimlarining paydo bo'lishi, ko'l va dengizlar chegaralarining o'zgarishi, o'rmonlar hayvonot dunyosi ba'zi turlarining yo'q bo'lib ketishi insoniyat tarixini o'zgarishiga sabab bo'luvchi omil bo'lishi mumkin.

Qadimdan aholi qulay geografik shart-sharoitlar mavjud bo'lgan hududlarda istiqomat qilib kelgan. Jumladan, qadimgi Misr aholisi uchun Nil, Xitoy uchun Xu-anxe va Yantszi, Ikki daryo oralig'idagi xalqlar uchun Dajla va Frot, O'rta Osiyo aholisi uchun esa Amudaryo va Sirdaryoning qanchalik muhim ahamiyat kasb etganligini alohida keltirish mumkin. Tabiiy geografiya ma'lum bir hududda aholining kelib joylashishi yoki u yerlarni tark etishiga ham sabab bo'ladi. Bularning barchasini tabiiy-tarixiy geografiya bo'limi tadqiq etadi.

Ma'lum bir mintaqa yoki davlatning aholisi, u joylashgan hududlar, aholining etnik tarkibi va soni kabi masalalarni aholi tarixiy geografiyasi o'rganadi. Davlatning taraqqiy etishida aholining va ishlab chiqaruvchi kuchlarning soni qal qiluvchi ahamiyatga ega hisoblanadi.

Agar biror davlatning tarixini o'rganmoqchi bo'lsak, tarixiy-iqtisodiy va xo'jalik geografiyasini o'rganishimiz ham kerak bo'ladi. Chunki iqtisodiy munosabatlar va xo'jalik turlarining mukammallaшиб borishi, savdo-sotiqning taraqqiy etishi natijasida jamiyatlarning ham rivoji kuzatiladi yoki aksincha.

Tarixiy geografiyani o'rganish mobaynida turli xil muammolarga duch kelishimiz mumkin. Masalan, X – XII asrlarda Qoraxoniylar davlati hududlarining o'zgarib turishi, XVII – XVIII asrlarda ashtarxoniylar davlati chegaralarining o'zgarib turishi, Amir Temur davridagi mu-

him voqealar bo'lib o'tgan joylar, XIII – XIX asrlardagi hozirgi AQSh hududlarida aholining yoyilishi va joylashishi, XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi Qo'qon va Xiva xonliklarining asosiy savdo yo'llarining yo'nalishlari, Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan Turkistonning siyosiy-ma'muriy ishlari kabi muammolardir.

Biror davlatning iqtisodiy va siyosiy tarixiy geografiyasini o'rganishda avvalo mazkur davlatning iqtisodiy va tarixiy geografiyasini rivojlanishini ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Masalan O'rta Osiyo AQSh, Rossiya imperiyasi, Fransiya, Xitoy, Germaniya, Hindiston va boshqa davlatlarning XVIII asrdan XX asrning boshigacha bo'lgan davrdagi tarixiy geografiyasini o'rganishda siyosiy va iqtisodiy geografiya elementlarini birinchi bo'lib o'rganib chiqish kerak. Bular - aholi soni, uning milliy tarkibi, aholining joylashishi, uning qaysi hududlarda yashaganligi, davlatlar chegarasi, hududdagi ichki ma'muriy tuzilishlardan iborat bo'lishi mumkin. Muammoning eng qiyin tomoni - bu o'rganilayotgan hududning iqtisodiy geografiyasiga oid ko'rsatkichlarning qayd qilinishi, ya'ni ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va joylashishini ko'rsatishdir.

Shundan so'ng iqtisodiy va siyosiy geografiyaning asosiy o'zgarishlari tahlilini qilish mumkin. Bunga masalan, AQShda 1861 – 1865-yillardagi Fuqarolar urushi davri, Rossiya imperiyasidagi islohotlargacha va islohotlardan keyingi davrlar, Germaniyaning qo'shili-shidan oldingi va keyingi davrlar kiradi.

Tarixiy geografiya fanining muhim vazifalaridan biri bu – o'tmishdagi davlatlar siyosiy chegaralarini, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylarni aniqlash, shaharlar topografiyasini o'rganishdan iborat. Tarixiy geografiyaning bu qismi siyosiy voqealar, urushlar bayoni va ularning davlatlar chegaralarini o'zgarishidagi o'rnini, hukmdorlar faoliyatini o'rganish bilan uzviy bog'liqdir.

3. Tarixiy geografiyaning fan sifatida shakllanishi

Tarixiy geografiya fan sifatida XVI asrda G'arbiy Yevropada vujudga keldi. Uning shakllanishida ikki yirik tarixiy voqea, ya'ni G'arbiy Yevropa mamlakatlarida XV – XVI asrlarda gumanizmning paydo

bo'lishi va Buyuk geografik kashfiyotlar katta ta'sir ko'rsatgan. Uyg'onish davrida odamlarda antik davrga bo'lgan qiziqish kuchaygan.

Antik dunyoga qiziqish odamlarning antik davr geografiyasi bilan shug'ullanishga olib keldi. Tarixiy geografiya fanida birinchi bor yaratilgan asar "Qadimgi dunyo atlas" edi. Uni XVI asrning ikkinchi yarmida flamand geografi A.Orteliy (1527 – 1598) yaratgan edi. U o'z asariga ilova tarzida zamonaviy dunyo atlasini keltirgan edi. A.Orteliy o'z kartalarini qadimgi dunyo haqidagi qisqacha ma'lumotlar bilan keltirgan. A.Orteliyning asaridan so'ng tarixiy geografiya ilmiy fan sifatida vujudga keldi. A.Orteliyning yozishiga qaraganda, uning ishlari "Tarix nazarida geografiya" edi. Aytib o'tish o'rinishi, A.Orteliyning o'zi antik mualliflar ma'lumotlarini tanqidiy nuqtai nazarsiz qabul qilgan va shu ma'lumotlar asosida o'z kartalarini tuzgan. A.Orteliyning bu kamchiligini XVII asrda Leyden universiteti professori Klyuver tuzatdi.

U qadimgi Italiya va qadimgi Germaniyaning tarixiy geografiyasi bo'yicha ikkita yirik asar yozgan.

Tarixiy geografiyani rivojlantirish uchun XVII-XVIII asr fransuz tarixchilari va shu davr frantsuz geograflari Sansonlar, V.Dyuval, J.B.-D'Anvillar ham katta hissa qo'shdilar. Ular qadimgi dunyo tarixiy geografiyasi bilan birga o'rta asrlar tarixiy geografiyasini ham o'rgandilar. XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy-iqtisodiy tarixiy ma'lumotlarni o'rganish hisobiga boyib bordi. Bu yo'nalish bo'yicha ko'zga ko'rinarli qilingan ishlardan biri 1936-yilda Kembrijda G.K.Darbi rahbarligidagi ilmiy jamoa tomonidan nashrdan chiqarilgan Angliyaning tarixiy geografiyasi to'g'risidagi asami keltirishimiz mumkin. Bu asar Angliyaning 1800-yilgacha bo'lgan tarixiy geografiyasiga bag'ishlangan.

G'arbiy Yevropada tarixiy geografiya faniga A.Orteliy, F.Klyuver, J.B. D'Anvil, G.K.Darbi kabi olimlar katta hissa qo'shganlar.

Rossiyada esa tarixiy geografianing asoschisi V.N.Tatishev (1686 – 1750) hisoblanadi. I.N.Boltin ham mazkur fanning rivojlanishiga katta e'tibor qaratgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan tarixiy geografiya sohasida tadqiqotlar olib borgan N.N.Barsov Kiyev Rusi geografiyasini o'rgandi.

XX asr boshida Peterburg arxeologiya instituti va Moskva universitetida tarixiy geografiya o'qitila boshlandi.

Talabalarga mazkur fan asoslarini Peterburgda S.M.Seredonin va A.A.Spitsin, Moskva universitetida esa M.K.Lyubavskiy o'qishgan.

A.N.Nasonov esa qadimgi Rus tarixiy geografiyasiga oid "Rus yeri" nomli ilmiy tadqiqotini 1951-yilda Moskvada nashr ettirgan. M.N.Tixomirov "Rossiya XVI asrda" nomli fundamental tadqiqot yaratgan (Moskva, 1962). I.A.Golubtsovning ilmiy tadqiqotlari asosan tarixiy kartografiya rivoji masalalariga bag'ishlangan. M.V.Vitov, V.K.Yatsunskiy, V.Z.Drobijev, I.D.Kovalchenko, A.V.Muravyev, L.A.Goldenberg, M.I.Belovlar tarixiy geografiyaning nazariy masalalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar yozishgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ham tarixiy geografiyaga doir qator tadqiqotlar yaratildi. Jumladan, Sh.Kamaliddinov Janubiy Sug'd, Toxaristonning tarixiy geografiyasini IX – XIII asr boshlardagi arab tilidagi manbalar orqali tadqiq etib, alohida monografiya yozgan.

O.Bo'riyevning "Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo" nomli asarida (Toshkent, 1997-yil) esa Markaziy Osiyoning XIV – XV asrlardagi ma'muriy-hududiy bo'linishi, tabiati, xo'jaligi, xalqaro aloqalari geografiyasi va toponimiyasi haqida so'z yuritiladi.

4. Tarixiy geografiyani o'rganishda yordamchi tarixiy fanlarning o'rni

Yuqorida qayd etilganidek, tarixiy-geografik tadqiqotlar tarix faniga asoslanadigan manbalarga tayanadi. Tarixiy geografiya uchun qimmatli bo'lgan manbalarga aholi ro'yxatlari, xo'jalik hisob-kitob daftarlari, yilnomalar, qadimgi geografiyaga oid kitoblar kiradi. Tarixiy geografiya uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan manbalar bu – arxeologik, toponimik, shuningdek, antropologik manbalar hamda yordamchi tarixiy fanlarning ma'lumotlari kiradi.

A r x e o l o g i y a (arxeo – qadimgi va logos – fan) – jamiyat hayoti va insoniyat faoliyatini moddiy ashyolar, qadimgi yodgorliklar asosida o'rganadi. Jumladan, mehnat qurollari, taqinchoq, turli idishlar hamda alohida qo'rg'on va qal'alarni o'rganish asosida qadimgi va o'rta asrlar tarixiy geografiyasining xo'jalik va etnik ma'lumotlariga ega bo'lish mumkin. Arxeologik qazish ishlari

natijasida to'plangan ashyolar yozma manbalarda uchramaydigan ma'lumotlarni qo'lga kiritishimizga imkon beradi.

T o p o n i m i k a (yunoncha topos – joy, onoma – nom) – joy nomlari to'g'risidagi fandır. Toponimika deganda joy nomlarini o'rganadigan fanni, toponimiya deganda esa geografik nomlar yig'indisi tushuniladi. Toponimiya bir necha turga bo'linadi: gidronimiya, ya'ni daryo, dengiz, ko'l, soylar, jilqalar, kanallar, qo'ltiqlar, bo'qozlar, sharsharalar nomlari; oronimiya, ya'ni er yuzasining relef shakllari – tog'lar, cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari; oykonimiya (yunoncha “uy”), polinimiya (yunoncha “shahar”), yoki urbonimiya (lotincha “shahar”), ya'ni qishloq hamda shaharlarning nomlari. Bundan tashqari xalq, urug'-aymoq nomlari bilan atalgan toponimlar etnotoponimlar deyiladi; kishilarning ismlari bilan yuritiladigan toponimlarni esa antrotoponimlar deb atash mumkin.

Xalqlar biror hududdan turli sabablarga ko'ra ko'chib ketishsa ham, daryolar ko'llar, shaharlarga ular bergan nomlar saqlanib qolgan. Toponimika xalqlarning qaysi millatga tegishli ekanini aniqlab beradi. Geografik nomlar kartaning eng muhim elementi bo'lib, biror mamlakat yoki o'lka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bilan birga joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'liq.

Joyga nomni kishilar beradilar. har bir joyning bir necha xususiyati bo'lishi mumkin. Ana shu xususiyatlardan qaysi birini tanlash jamiyatning talabiga, uning taraqqiyot darajasiga bog'liq.

Xalqlar turli joylarga ko'chganlarida yangi yashash joylariga o'z nomlarini beradilar, ko'proq o'zlari oldin istiqomat qilgan joylarining nomini yangi yashash joylariga ham beradilar. Toponimlarning ana shu muhim xususiyatlaridan biri biri ularning takrorlanib turishidir. Bu holni biz AQSh shaharlarining Yevropaning turli davlatlari shaharlari nomi bilan atalganligida ko'rishimiz mumkin. Masalan, AQShning birgina o'zida 8 ta Moskva, bir necha Odessa degan shahar va aholi maskanlari bor. Dunyoda 10 ga yaqin Samarqand bo'lganligi ma'lum. Zarafshon vodiysida bir necha Toshkent qishlog'i bo'lgan. Nomlar “ko'chib” yuradi.

O'zbekistonda takrorlanadigan nomlar juda ko'p. Ularning hammasini ham boshqalarga nisbat berib qo'yilgan nomlar deyish xato. Agar bi-

ror qishloq nomi ko'p yerlarda uchrasa, u avvalo etnonim, ya'ni biror millat, urug', qabilaning nomi bo'ladi.

Masalan Qo'ng'iroq, Mang'it, Urganji, Mitan Arab nomli qishloqlar etnotoponimlardir. Atamalar ham joy nomlari tarkibida takror-takror uchraydi. Rabot, buloq, quduq, soy, suv, qum, tosh, ga-za, tangi, qopchiqay, tog', dahana, arna, tepa kabi atamalar ana shular jumlasidandir. Toponimlarning ana shunday takrorlanib turishi ularni tasniflab o'rganish ishini osonlashtiradi.

Joy nomlarini turlicha tasnif qilish mumkin. Agar toponimlarni etimologiyasi jihatdan tasnif qilsak, 1) etimologiyasi hammaga ravshan bo'lgan toponimlar (Uchquduq, Beshariq, Navoiy, Paxtakor va hokazolar); 2) ma'nosi etimologik tadqiqotlar yordamida ochib beriladigan toponimlar (Jizzax, Shopurkom, Buxoro, Norin va hokazolar); 3) mazmunini hozircha izohlab berish qiyin bo'lgan toponimlarga (Arsif, Zomin va hokazolar) ajratish mumkin.

Tarixiy geografiyani o'rganishda qator yordamchi tarixiy fanlarning uslublariga tayaniladi. Ularning manba va ma'lumotlari tarixiy geografiya fani uchun keng qo'llanilishi mumkin.

Jumladan, antropologiya fani ma'lumotlari orqali esa xalqlarning kelib chiqishi, uning turli irq'larga oidligi masalalari ilmiy qal etiladi. O'rta Osiyo xalqlarining ham turli irq'larga oidligi ana shu fanning uslublari yordamida aniqlangan. Jumladan, toqlik tojiklar antropologik tip jihatidan yevropoid irq'iga, qozoq va qirg'izlar esa mongoloid, o'zbek va tojiklar esa har ikki irq'ga ham oidligi ma'lum. O'zbeklarda yevropoid irq'ining belgilari kuchli.

Genealogiya (yunoncha genealogia-shajara) – shajaralar tuzish, urug' va oilalarning kelib chiqishi, ayrim shaxslarning tarixi va qarindoshlik aloqalarini o'rganadi. Siyosiy tarixiy geografiya uchun genealogiyaning katta ahamiyati bor. hukmdorlar va sulolalar tarixini o'rganishda, ularning haqiqiy qon-qarindoshlik aloqalarini tiklashda genealogiya uslublaridan foydalanish zarur.

Geraldika (lotincha heraldus – jarchi, gerald) – gerbshunoslik, dastlab XIII – XIX asrning birinchi yarmigacha dvoryan, tsex va yer mulklarining gerblarini tuzish bilan geraldlar shug'ullanganlar (geraldika atamasi shundan olingan). XIV asrdan boshlab gerbchilar ustaxonalari tashkil topgan, unda murakkab va rangli gerblar yaratilgan.

MUSTAQIL ISH MAVZULARI

1. Tarixiy geografiyaning uslubi, predmeti va vazifalari. Uning fan sifatidagi o'rni va taraqqiyoti.
2. Tarixiy kartografiya va uning xususiyatlari. Tarixiy kartografiyaning shakllanishi va taraqqiyoti.
3. O'rta Osiyodagi tarixiy hududlar va qadimgi xalqlarning joylashuvi. Ahamoniylar va Aleksandr Makedonskiy harbiy yurishlari davrida O'rta Osiyo.
4. O'rta Osiyoning salavkiylar, Yunon-Baqtriya davlatlari davridagi tarixiy geografiyasi.
5. Qang', Dovon, Kushon davlatlari tarixiy geografiyasi.
6. Buyuk Ipak yo'li geografiyasi.
7. O'rta Osiyoning ilk o'rta asrlardagi tarixiy geografiyasi.
8. Arablarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Tohiriylar, Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar davri tarixiy geografiyasi.
9. Xorazmshohlar davlati tarixiy geografiyasi.
10. Mo'g'ullarning O'rta Osiyoni istilo qilishi. Mo'g'ul uluslari davrida O'rta Osiyo.
11. Amir Temur va Temuriylar davri tarixiy geografiyasi.
12. O'rta Osiyoning Shayboniylar, Ashtarxoniylar, Xiva xonligi (XVI – XVIII asr birinchi yarmi) davridagi tarixiy geografiyasi.
13. XVIII asrning ikkinchi yarmi – XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklari tarixiy geografiyasi.
14. O'rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va o'lka ma'muriy-hududiy chegaralarining o'zgarishi.
15. Mustamlaka davridagi O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi.
16. Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-hududiy bo'linishi.
17. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyoda Rossiya imperiyasi istilosiga qarshi milliy-ozodlik harakatlari geografiyasi.
18. 197 – 1924-yillarda O'rta Osiyo tarixiy geografiyasi. Turkistondagi milliy-hududiy chegaralanish.
19. Sho'rolar hukmronligi davrida O'zbekiston tarixiy geografiyasi.
20. Mustaqillik davrida O'zbekiston Respublikasining tarixiy geografiyasi.

SO‘ZBOSHI.....	3
1-MAVZU. Tarixiy geografiyaning vazifalari va asosiy bo‘limlari. uning fan sifatida shakllanishi va taraqqiyoti.....	4
1. Tarixiy geografiya fani haqidagi ilmiy qarashlar.....	4
2. Tarixiy geografianing vazifalari. Tarixiy geografianing asosiy bo‘limlari.....	8
3. Tarixiy geografianing fan sifatida shakllanishi.....	11
4. Tarixiy geografiani o‘rganishda yordamchi tarixiy fanlarning o‘rni.....	13
5. O‘rta Osiyo olimlari asarlarining tarixiy geografiya uchun ahamiyati.....	18
2-MAVZU. Kartografiya va tarixiy kartografiyaning shakllanishi hamda taraqqiyoti.....	27
1. Karta va kartografiya.....	27
2. Tarixiy kartalar.....	31
3. Tarixiy kartografiya.....	34
4. O‘rta Osiyo olimlarining kartografik tadqiqotlari.....	36
5. O‘zbekistonda kartografiya fani tarixi.....	42
3-MAVZU. O‘rta Osiyoning ibtidoiy jamoa va antik davrdagi tarixiy geografiyasi.....	46
1. O‘rta Osiyoning tosh asri manzilgohlari tarixiy geografiyasiga tavsif.....	46

2. Oʻrta Osiyoning eneolit, bronza va ilk temir davri manzilgozlari tarixiy geografiyasi.....	50
3. Oʻrta Osiyoning qadimgi xalqlari va davlat birlashmalari.....	53
4. Ahamoniylar hukmronligi va Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida Oʻrta Osiyo tarixiy geografiyasi.....	57
5. Miloddan avvalgi IV asr oxiri – milodiy IV asrning boshlarida Oʻrta Osiyoning siyosiy va iqtisodiy geografiyasi.....	60
6. Buyuk Ipak yoʻli: uning asosiy yoʻnalish va tarmoqlariga tarixiy-geografik tavsif	63
4-MAVZU. Oʻrta Osiyoning oʻrta asrlardagi tarixiy Geografiyasi.....	67
1. Eftalitlar va turk xoqonligi siyosiy-tarixiy geografiyasi.....	67
2. Xoʻjalik va savdo munosabatlari.....	70
3. Oʻrta Osiyo Arab xalifaligi tarkibida.....	72
4. Arab istilochilariga qarshi xalq harakatlari.....	75
5. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrda mustaqil davlatlar va ularning siyosiy tarixiy geografiyasi.....	77
6. IX – XIII asr boshlarida Movarounnahrning ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.....	81
7. Oʻrta Osiyoga moʻgʻullar bosqini va unga qarshi ozodlik harakatlari.....	83
8. Moʻgʻul (Chigʻatoy) ulusi davrida Oʻrta Osiyo tarixiy geografiyasi.....	86
9. Amir Temur va Temuriylar davlati tarixiy geografiyasi.....	88

10. Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari va Xorazmning siyosiy va iqtisodiy geografiyasi (XVI – XVIII asrning birinchi yarmi).....	95
5-MAVZU. O‘rta Osiyo xonliklarining XVIII asr ikkinchi yarmi – XIX asr birinchi yarmidagi tarixiy geografiyasi.....	100
1. O‘rta Osiyo xonliklarining siyosiy tarixiga tavsif.....	100
2. Xonliklarning ma‘muriy-hududiy chegaralari.....	101
3. Xonliklarning aholisi va iqtisodiy geografiyasi.....	103
6-MAVZU. O‘rta Osiyoning Rossiya Imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografiyasi 1917 – 1920-yillarda Turkiston..	106
1. O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasi tomonidan istilo etilishi.....	106
2. Imperiya istilosiga qarshi milliy-ozodlik kurashlari geografiyasi.....	107
3. O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasi boshqaruvi davridagi tarixiy geografiyasi.....	108
4. 1917 – 1920-yillar siyosiy-tarixiy geografiyasiga tavsif.....	110
5. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda iqtisodiy hayot.....	115
7-MAVZU. O‘zbekistonning tarixiy geografiyasi (1924 – 1991-yillar).....	119
1. O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanishning o‘tkazilishi. O‘zbekiston SSRning tashkil topishi.....	119
2. XX asrning 20 – 80-yillarida Qoraqalpog‘iston.....	122
3. O‘zbekistonning aholi geografiyasi (XX asrning 20 – 80-yillari).....	125

4. XX asrning 20 – 80-yillarida O‘zbekistonning iqtisodiy geografiyasi.....	128
8-MAVZU. O‘zbekiston Respublikasi tarixiy geografiyasi.....	133
1. O‘zbekistonning tabiiy-geografik tavsifi.....	133
2. O‘zbekiston Respublikasining ma‘muriy-hududiy tuzilishi...	137
3. Respublikaning aholi geografiyasi.....	140
4. Sanoat va qishloq xo‘jaligi geografiyasi.....	142
5. Transport va aloqa yo‘llari.....	148
MUSTAQIL TA’LIM MAVZULARI	153
MUSTAQIL ISH MAVZULARI	153

ZOKIRJON SAIDBOBOYEV

TARIHIY GEOGRAFIYA VA KARTOGRAFIYA

O'zbekiston Respublikasi

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan

*5220300 – Arxivshunoslik bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun
o'quv qo'llanma sifatida tavsiya qilingan*

Muharrir: – I.T. Nishanbayeva

Musahhih: – M.X. Mustafayeva

Kompyuterda
sahifalovchi: – Z.F. Shoimov

Noshirlik faoliyatini boshlagani haqida vakolatli
davlat organini xabardor qilgani to'g'risida

TASDIQNOMA

№ 3991

2020 yil 30 oktyabrda bosishga ruxsat etildi

Bichimi 60x84, 1/16. Times New Roman garniturasida.

Ofset bosma. Shartli bosma tobog'i 10, nashr bosma tobog'i 10.

Adadi 200 nusxada. 2-sonli buyurtma

“Shafolat nur fayz” MChJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Olmazor tumani, Nodira-19

Telefon +99899 993-83-36

9789943673922